

Elżbieta Perzycka

ZAUFANIE DO CYFROWYCH MEDIÓW JAKO FUNDAMENT W PRACY E-NAUCZYCIELA

Streszczenie

Inspiracją do podjęcia tematu były moje wizyty w szkołach polskich i rosyjskich, które odbyłam w ramach realizowanego projektu 7 Programu Ramowego Marie Curie, People, pt. Stymulatory i inhibitory kultury zaufania w interakcjach edukacyjnych wspomaganych technologią informacyjną i komunikacyjną (No 318759), którego jestem koordynatorem.

W wyniku poszukiwań związku pomiędzy zaufaniem a pracą nauczyciela zauważyłam, że istnieje silna zależność pomiędzy zaufaniem, a wartościowaniem środowiska pracy. W konsekwencji odkryłam, że ograniczone zaufanie jest fundamentem pracy nauczyciela, a ograniczone zaufanie do mediów cyfrowych stanowi fundament pracy e-nauczyciela, co będę chciała opisać i wyjaśnić w niniejszym tekście.

TRUST TO DIGITAL MEDIA AS A FOUNDATION IN WORK E-TEACHER

Abstract

My visits to the Polish and Russian schools were inspired to take this article. They were held of part of the project 7th Framework Programme Marie Curie, People, title: Stimulators and Inhibitors of Culture of Trust in Educational Interactions Assisted by Modern Information and Communication Technology (No. 318759), of which I am the coordinator.

As a result of research the relationship between trust and the work of the teacher saw that there is a strong correlation between trust and valuation work environment. As a result, I discovered that the limited trust is the foundation of a teacher, and limited confidence in the digital media is the foundation of the work that – a teacher, what I want to describe and explain in this text.

Wprowadzenie

Kontekstem omawianego zagadnienia jest teoria krytyczna A.Freenberga¹. Swoje rozważania rozpocznę od dotychczasowej wiedzy na temat głównych pojęć w pracy: zaufanie, wartość, użyteczność edukacyjna, media cyfrowe, a następnie odwołując się do wyników badań, w wybranych szkołach polskich (woj. zachodniopomorskiego) i rosyjskich (okręgu kalininogradzkiego) oraz przywołując badania opisane w wybranych raportach Unii Europejskiej, opiszę związek zaufania do cyfrowych mediów i wartościowania rzeczywistości pod kątem użyteczności edukacyjnej jako fundamentalnego znaczenia dla pracy e-nauczyciela.

¹ A. Freenberg, *Critical Theory of Technology*, Second Edition, Oxford University Press, 2002, także A. Freenberg, *Ten Paradoxes of Technology*, *Techné* 14:1 Winter/3, 2010.

Charakterystyka zaufania w środowisku pracy e-nauczyciela

W kontekście środowiska pracy z jednej strony mamy do czynienia z fizyczną przestrzenią miejsca pracy, z drugiej osobowością pracowników i z trzeciej warunkami pracy. Zatem chcąc dokonać charakterystyki zaufania w środowisku pracy nauczyciela nie można pominąć odwołań do teorii organizacji i zarządzania, jako kontekstów wyjaśniania i refleksji.

Z ekonomicznego punktu widzenia zaufanie postrzegane jest jako kruchy zasób organizacyjny, trudny do utrzymania i zbudowania, którego łatwo można utracić². Tworzenie środowiska pracy przy wykorzystaniu materialnych i osobowych zasobów organizacyjnych opartych na zaufaniu budzi pewne ryzyko, gdyż motywy zagospodarowania tych zasobów nie zawsze są nam znane i mogą ulegać zmianom. W takim podejściu zaufanie możemy interpretować z jednej strony jako pozytywne oczekiwania co do motywów postępowania innych osób w wyniku interakcji – gotowość do akceptowania zachowań drugiej osoby³. Z drugiej strony jest wyrażane słabością akceptacji wynikającej z interakcji oraz oczekiwaniem co do zachowania drugiej osoby⁴. Oczekiwania są zwykle pozytywne i dotyczą pojedynczych osób, zespołów, grup lub całych firm wobec postępowania innych osób, zespołów, grup, firm.

Niepewność wobec innych wynika z doświadczania zaufania przez pracowników w wyniku interakcji opartej na ustnych lub pisemnych obietnicach i zobowiązaniach, które są lub nie przestrzegane i realizowane. Istota zaufania jako niepewność warunkowana jest przeszłością, z konsekwencjami mającymi swe miejsce w przyszłości. To oznacza, że zaufanie ma także postać czasowości.

Zaufanie w szkole – w środowisku pracy e-nauczyciela z założenia będzie się charakteryzować kruchością i niepewnością oraz czasowością i zmiennością. O zaufaniu w środowisku cyfrowej edukacji możemy mówić w odniesieniu do siebie, innych osób, znaków, symboli i systemów. Zaufanie jest wartością organizacyjną, a z innymi wartościami w organizacji tworzy system wartości.

Wartość, wartościowanie a zaufanie w cyfrowej rzeczywistości

Analiza pojęcia zaufania w kontekście systemu pracy e-nauczyciela pokazuje, że w szkole poszukuje się wciąż nowych sposobów kierowania procesem kształcenia, wartościując dotychczasowe działania, wskazując na nowe rozwiązania technologiczne. W Raporcie Unii

² S.J. Bishop, N. Hantusch, I don't trust you, but why don't you trust me? Dispute Resolution Journal, nr 55(3), 2000, s. 265.

³ M. Bugdol, Zaufanie jako element systemu wartości organizacyjnych, Kwartalnik Środowisk Naukowych i Liderów Biznesu, Współczesne Zarządzanie Nr 2/2010.

⁴ Weber, Deepak, Murningham, 2005.

Europejskiej Survey of Schools: ICT in Education⁵, omówiono interesujące dane wskazujące na brak związku pomiędzy zaufaniem do mediów cyfrowych a wysokim poziomem zapewnienia infrastruktury i użycia przez uczniów i nauczycieli technologii informacyjnej i komunikacyjnej w szkole. Około 50% uczniów w gimnazjum w zakresie kształcenia ogólnego korzysta z komputera stacjonarnego lub laptopa podczas lekcji w szkole, co najmniej raz w tygodniu, ale około 20% uczniów w tych samych klasach nigdy lub prawie nigdy nie używa komputera podczas lekcji. Około 30% uczniów w pierwszej i 20% w klasie trzeciej w zakresie kształcenia ogólnego korzystania z tablicy interaktywnej, co najmniej raz w tygodniu. Mimo to, dyrektorzy szkół i władze oświatowe uważają, że jakość kształcenia będzie wyższa, gdy przybędzie w szkole sprzętu ICT, szczególnie tablic interaktywnych i laptopów. Można z tego wywnioskować, że koncentrują oni swoją uwagę nie na kompetencjach merytorycznych tylko na instrumentalnych podmiotów edukacji, szczególnie uczniów. W tym samym Raporcie przeczytamy również, że nauczyciele, którzy mają zaufanie do swoich e-kompetencji i pozytywne nastawienie do nowych technologii, są o wiele bardziej wydajni w pracy i otwarci na zmiany w szkole, niż nauczyciele mający niskie kompetencje i negatywne nastawienie. Częściej prowadzą lekcje z zastosowaniem komputerów, gdyż są „cyfrowo pewni”. Co w praktyce oznacza „cyfrową pewność”? Czy i jaki związek występuje pomiędzy kompetencjami nauczyciela a kompetencjami ucznia? W raporcie analizowane są kompetencje w zakresie ICT.

Jeżeli założymy, że edukacja to ustawiczny proces gromadzenia i aktualizowania informacji w relacjach z bezpośrednim lub pośrednim otoczeniem społecznym, materialnym i niematerialnym, to wyznacznikiem pracy nauczyciela staje się kompetencja informacyjna, a w odniesieniu do e-nauczyciela kompetencje informacyjne w środowisku cyfrowym. W praktyce e-szkoły kompetencje informacyjne nauczyciela wykorzystywane są w toku nauczania i uczenia się, którego celem jest zaspokojenie potrzeby informacyjnej w oparciu o zasoby cyfrowe. Stanowią one „pewien system wiedzy (podsystem wiedzy), będący skutkiem systemów nadrzędnych (system wiedzy pedagogicznej) odnoszący się do wartości i ich „użyteczności” informacyjnej wraz z umiejętnościami posługiwania się nimi w praktyce szkolnej”⁶. Nie sposób, w tym miejscu omówić wszystkich składowych kompetencji informacyjnych nauczyciela i ucznia. Skoncentruję się jedynie na wartościowaniu informacji cyfrowych pod kątem dostępności, wiarygodności i użyteczności edukacyjnej⁷.

W klasycznej literaturze pedagogicznej nadal brakuje wnikliwych analiz w omawianym zakresie. Wielość danych i informacji o nieznanym pochodzeniu powoduje zamęt. Jedynym skutecznym weryfikatorem informacji nadal pozostaje zdroworozsądkowe podejście do kon-

⁵ Raport Unii Europejskiej Survey of Schools: ICT in Education [w:] <http://ec.europa.eu/digital-agenda/sites/digital-agenda/files/KK-31-13-401-EN-N.pdf>, z dnia 10.02.2014.

⁶ E. Kobyłecka, O kompetencjach aksjologicznych nauczycieli polonistów, *Dydaktyka Literatury XX*, Zielona Góra 2000, s. 89.

⁷ E. Perzycka, *Struktura i dynamika kompetencji informacyjnych nauczyciela w społeczeństwie sieciowym*, Wydawnictwo Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin, 2008.

struowania wiedzy. Wymaga opanowania pewnych krytycznych, kognitywnych i konstruktywistycznych sprawności, które są dokładnie tym, co będą próbowały rozwijać społeczeństwa wiedzy, społeczeństwa sieci. Jednym z wyzwań wobec pracy e-nauczyciela jest rozwijanie u uczniów kompetencji w zakresie poruszania się w strumieniu informacji i rozwijanie sprawności krytycznego myślenia, w celu odróżniania informacji użytecznych od bezużytecznych. Zaufanie do informacji, szczególnie cyfrowych sprawia, że możemy przeoczyć kontekst społeczny, który pomaga zrozumieć co ta informacja znaczy i dlaczego jest istotna lub mało ważna. Ponadto, *nie wszystkie sygnały, znaki czy symbole, nie każdy spostrzeżony czy wytworzony obraz, nie wszystkie usłyszane wypowiedzi czy przeczytane zdania, ani też nie każda nabyta wiedza są w taki sam sposób informacją*⁸. Informacja z perspektywy niniejszej pracy traktowana jest jako procesy selekcji, wyborów, wytwarzania, przekształcania i udostępniania, które wymagają od podmiotów edukacji twórczej aktywności poznawczej, zapewniającej poznanie i w konsekwencji wiedzę. Ważne w pracy e-nauczyciela jest zatem podejście do informacji jako pojęcia kategoryjnego poddawane wartościowaniu. Do oceny zarysowanej sytuacji posłużę się pytaniami przywołanego M.Hetmańskiego, który na odpowiedzi czym jest informacja poświęcił 400 stron tekstu książki. Czy to dużo, czy mało? Chcąc poznać prawdziwą istotę zaufania do mediów cyfrowych powinniśmy postawić inne pytania, niż tylko te stawiane we wspomnianym Raporcie? Pytania właściwe to: Jaka jest naprawdę poznawcza wartość informacji? Z jakim poznaniem i z jaką wiedzą się ona łączy? Czy jest zawsze adekwatna, wiarygodna, czy jest tym samym prawdziwa? Czy możliwa jest fałszywa informacja? Czy wobec faktów jawnej dezinformacji możliwy jest w ogóle do utrzymania pierwszy sens informowania jako adekwatnego odwzorowania i wiarygodnego przekazywania komuś/czegoś formy i związanej z nią treści?

Szukając idealnego podejście do kształcenia wspomaganego mediami cyfrowymi to uczniowie rozpoczynają od stawiania pytań, a nauczyciele wskazują na zadania wyzwajające analizę alternatywnych rozwiązań, jako nadrzędnego celu nowoczesnego kształcenia. W świetle psychologii społecznej na proces kształcenia składa się cel główny i dwa cele pomocnicze. Celem nadrzędnym jest zwiększenie wiedzy, umiejętności i rozumienia u uczniów, natomiast celami pomocniczymi, zwiększenie motywacji i zainteresowań, a także utrzymanie ładu i porządku⁹. Zachowania nauczycieli, podobnie jak uczniów to wypadkowa dwóch systemów instytucjonalnego – normatywnego i jednostkowego czyli personalnego. Chcąc zrozumieć pracę e-nauczyciela należy brać pod uwagę obydwa cele i zdawać sobie sprawę z wzajemnego związku między nimi.

⁸ M. Hetmański, Epistemologia informacji, Copernicus Center Press, Kraków 2013, s. 7.

⁹ M. Argyle, Psychologia stosunków międzyludzkich, tłum. W.Domachowski, PWN, Warszawa 1994, s. 46-48.

Zaufanie w pracy e-nauczyciela – wyniki badań

W okresie maj – czerwiec, przeprowadzono badania w wybranych szkołach stosujących media cyfrowe w woj. zachodniopomorskim, a w okresie listopad – grudzień w szkołach obwodu kaliningradzkiego. Zadano nauczycielom i uczniom wiele pytań w obszarze szeroko rozumianej kultury zaufania (w pracy przywołany jest wycinek tych badań), między innymi dotyczyły one ich zaufania wobec samodzielności prowadzenia zajęć z użyciem mediów cyfrowych. Nauczyciele zarówno w Polsce jak i Rosji rozumieją potrzebę wprowadzania ICT do szkół, są przekonani o pozytywnym wpływie ICT na proces kształcenia uczniów. Nauczyciele częściej planują zajęcia w pracowni komputerowej, niż sami organizują zajęcia z mediami cyfrowymi w swojej sali zajęć. Zaplanowanie pracy przy komputerze jeden na jeden jest według nich bardziej skuteczne, niż zaplanowanie zajęć z użyciem tablicy interaktywnej. Twierdzą, że w ten sposób indywidualizują proces kształcenia. Czy to jest zasadniczy powód takich działań? Otóż, śmiem twierdzić, że nie. W odniesieniu do wybranej grupy nauczycieli można mówić o podstawowej formie zaufania odnoszącej się do rzeczy. W tym przypadku są nimi komputery.

Zaufanie do cyfrowych mediów w opiniach nauczycieli zwiększa się u nich proporcjonalnie do wzrostu poziomu ich umiejętności obsługi mediów cyfrowych. Nauczyciele nie przenoszą jednak tak rozumianego zaufania na uczniów. Nie ufają bardziej uczniom, którzy wykazują wyższe umiejętności w obsłudze mediów cyfrowych. Jeżeli przyjmiemy, że warunkiem zaufania pomiędzy ludźmi: nauczyciel – uczeń jest wchodzenie we wzajemne relacje, to po pierwsze mamy do czynienia z pewnością, że nie grozi mi nic w kontakcie z drugą osobą, a po drugie nie grozi mi nic ze strony tej osoby. Skoro nauczyciele nie ufają uczniom posiadającym wyższe kompetencje technologiczne niż oni sami, to oznacza, że obawiają się ich i nie wchodzą z nimi w relacje na poziomie korzystania z mediów cyfrowych. Wybierają pracownie komputerowe, w których uczeń jest z komputerem sam na sam. Występuje zatem silny związek pomiędzy zaufaniem do uczniów, a ich umiejętnościami posługiwania się mediami cyfrowymi. Stawiam zatem hipotezę: im wyższe są kompetencje informatyczno-medialne nauczycieli, tym wyższe jest zaufanie do uczniów wykazujących umiejętności korzystania z cyfrowych mediów. Wyłoniony problem jest ważny, gdyż jego rozpoznanie odsłoni emancypacyjny potencjał nauczycieli w korzystaniu z mediów cyfrowych oraz ich stosunek do tego co inne, nowe.

W korzystaniu z mediów społecznościowych zaufanie zarówno u nauczycieli, jak i u uczniów jest podobne. Uczniowie deklarują dostęp do internetu w domu i wysokie zaufanie do portali społecznościowych. Są pewni swoich kompetencji w dokonywaniu operacji w korzystaniu z mediów społecznych w internecie, smartfonie czy tablecie. Nauczyciele podobnie jak ich uczniowie wskazują społeczność internetu za grupę osób, do której mają największe zaufanie. Ponad połowa nauczycieli (61,11%) wskazała internet, w szczególności

fora dyskusyjne, między innymi facebook, jako miejsca gdzie szukają pomocy, kiedy pojawiają się problemy w tworzeniu notatek z użyciem nowych mediów. Na drugim miejscu pod względem liczebności wskazań – 52,78% są współpracownicy – inni nauczyciele. Przyjaciele z poza pracy, jak również uczniowie wykazujący się biegłością w korzystaniu z komputera (28%) nie znaleźli się w grupie dużego zaufania. Częściej nauczyciele zaglądają do poradników metodycznych szukając pomocy (41%). Najmniej ufają czasopismom (16%). Jest to zastanawiające, gdyż do książek i czasopism odsyłają swoich uczniów jako źródło wiedzy, sami jednak ufają osobom z sieci. Nauczyciele mają zatem zaufanie do siebie, a przez to do sieci. Bardziej ufają obcym w sieci, niż uczniom w realu. U e-nauczycieli występuje wysokie zaufanie do mediów cyfrowych, a niskie do uczniów z nich korzystających. Jednocześnie występuje silny związek między zaufaniem do swoich kompetencji, czyli do siebie w zakresie stosowania mediów cyfrowych a częstotliwością ich stosowania na swoich zajęciach. Poziom ufności do swoich kompetencji ma potencjalny wpływ na częstotliwość, z jaką nauczyciele stosują media cyfrowe z uczniami. Można zatem postawić tezę, że doskonalenie nauczycieli w zakresie wiedzy i umiejętności w zakresie stosowania mediów cyfrowych zwiększy udział tych mediów w procesie kształcenia uczniów. Nauczyciele potrzebują krytycznej refleksji nad tym czym są kompetencje instrumentalne, metodyczne i merytoryczne w stosowaniu mediów cyfrowych i jaki mają wpływ, każdy z osobna i razem na jakość procesu kształcenia.

Trudnością na jaką napotykają uczniowie w korzystaniu z mediów cyfrowych to ocena wiarygodności dostępnych informacji, szczególnie poprzez oszacowanie ich użyteczności edukacyjnej. Przy ocenie swoich kompetencji nauczyciele tego zagadnienia nie uwzględniają. Kiedy zapytaliśmy nauczycieli czy sprawdzają prace uczniów pod kątem wiarygodności, odpowiedzieli, że ufają uczniom. Tylko 23% nauczycieli sprawdza prace uczniów wykonane w domu. Nauczyciele mają taki sam problem jak ich uczniowie. Nie posiadają kompetencji informacyjnych na takim poziomie, aby mogli biegle korzystać z cyfrowych zasobów, taktują je instrumentalnie. Zarówno zaufanie jak i jego brak do zasobów mediów cyfrowych i samych narzędzi rodzi niebezpieczeństwo dotarcia do bezwartościowych informacji. Jedynie ograniczone zaufanie wzbudza krytyczne i refleksyjne wartościowanie informacyjnych zasobów cyfrowych.

Typy e-nauczyciela w relacji do wartościowania informacji cyfrowych – podsumowanie refleksyjno-poznawcze

Prowadzone badania nad kulturą zaufania w środowisku mediów cyfrowych pokazują, że zaufanie do mediów warunkowane jest zachowaniami informacyjnymi osób z nich korzystających. W obliczu rewolucji technologicznej nie wystarczą już umiejętności instrumentalne, chociaż są one wciąż ważne. Coraz większy nacisk kładziony powinien być na kontekst po-

wstawania potrzeby informacyjnej i czynniki związane z jej realizacją. W obliczu zalewu i zamętu informacyjnego oraz pragmatycznej wartości przy jednoczesnym zaufaniu do mediów cyfrowych pożądane są zachowania, wskazujące na informacje użyteczne edukacyjnie. Do podstawowych warunków kształtowania zachowań informacyjnych o ograniczonym zaufaniu zaliczyć można między innymi: cechy użytkowników informacji (indywidualne preferencje poznawcze – podejście merytoryczne – co i dlaczego?) czynniki środowiskowe (cechy i możliwości systemu informacyjno-wyszukiwawczego – podejście instrumentalne – gdzie?) oraz sytuacyjne (potrzeby informacyjne – podejście metodyczne – jak?¹⁰). Ważne jest jakie pytania postawi e-nauczyciel – użytkownik informacji w sytuacji problemowej. Nośnik informacji jest tylko narzędziem umożliwiającym dotarcie do pożądanych treści (wizualnych lub dźwiękowych), to użytkownik cyfrowych mediów decyduje po co?, dlaczego?, gdzie? i jak? sięga po informacje. Przywołując teorie typów osobowościowych C.G. Junga¹¹, badania I.I. Mitroffa i R.H. Kilmana¹² możemy wyróżnić cztery modele zachowań informacyjnych, nazywane przez M Próchnicką typami intelektu¹³.

Pierwszy, logiczno-analityczno-empiryczny, polega na detalicznym ujmowaniu informacji, użytkownik mediów cyfrowych skoncentrowany jest na realnych, dostrzegalnych faktach. Podchodzi do analizy informacji w sposób sekwencyjny. Charakteryzuje się małą odpornością na dostrzegane rozbieżności informacyjnych. Wartościuje informacje kierując się logikami pozaosobistymi. Ma zaufanie do otoczenia.

Drugi, logiczno-holistyczno-teoretyczny, ujmujący informacje w sposób abstrakcyjny, całościowy. Użytkownik poszukuje zasad, teorii uniwersalnych, próbuje budować modele oraz tworzyć szerokie kategorie pojęciowe. Podchodzi do informacji z punktu widzenia wielowartościowej logicznej spójności i trafności. Formalizuje i idealizuje informacje. Ma zaufanie do system informacyjnego.

Trzeci, doznaniowo-analityczno-praktyczny, kierujący się obiektywnymi potrzebami społecznymi i osobistymi pragnieniami. Wartościując informacje przede wszystkim ocenia ich wykorzystanie, użyteczność, opłacalność. Ma ograniczone zaufanie do informacji.

Czwarty, doznaniowo-holistyczno-mistyczny, ujmujący problem całościowo, dąży do pełnego zrozumienia analizowanych szczegółów. Wartościuje informacje kierując się logikami osobistymi. Ma zaufanie do siebie poprzez kontrolę nad przetwarzanymi danymi.

Zarysowane w skrócie modele zachowań informacyjnych wskazują na zróżnicowane podejścia do problemu zaufania i stanowiąc mogą odrębny, ważny z perspektywy społeczeństwa sieciowego wątek analiz. Jego przywołanie spowodowane jest stwierdzeniem: nauczyciele nie ufają uczniom, którzy wykazują wyższe niż oni zachowania informacyjne w korzystaniu

¹⁰ M. Próchnicka, Człowiek – komputer, Wyd. Uniwersytet Jagielloński, Kraków 2004.

¹¹ C. G. Jung, Psychological Types, Rutledge and Kegan Paul Ltd., London, 1923.

¹² R.H. Kilmana, I.I. Mitroff, Qualitative versus Quantitative Analysis for Management Science: Different Forms for Different Psychological Types, Interfaces, Vol. 6, No. 2 (1976), s. 17-27.

¹³ *Ibidem*.

z cyfrowych mediów. Jakie są pożądane zachowania, aby nauczyciele ufali uczniom? Jaki potencjał informacyjny jest pożądanych w edukacji współczesnej szkoły? Cyfrowej szkoły.

Reasumując zaufanie do mediów cyfrowych warunkowane jest preferencjami/intelektem użytkowników informacji z zachowaniem potrzeb poznawczych. Krytyczna analiza relacji mediów cyfrowych i informacji prowadzi do ograniczonego zaufania zarówno do jednego jak i drugiego. Wskazane jest przede wszystkim, aby nauczyciel weryfikował swój poziom zaufania wobec uczniów poprzez doskonalenie własnych i uczniowskich zachowań informacyjnych w kontekście mediów cyfrowych. Wskazane jest zatem, aby e-nauczyciel w swojej pracy wykazywał ograniczone zaufanie do informacji zawartych w mediach cyfrowych i ograniczone zaufanie do mediów cyfrowych jako nośników informacji w ogóle, poprzez krytyczne wartościowanie zasobów informacyjnych. Tylko ograniczone zaufanie do mediów cyfrowych i przez media cyfrowe do zasobów informacyjnych traktuję jako fundament rozwoju e-nauczyciela. Mechanizm ograniczonego zaufania uruchamia niepokój, namysł – refleksję, nad czynnikami wywołującymi ograniczone zachowanie.

Bibliografia

- Argyle M., Psychologia stosunków międzyludzkich, tłum. W. Domachowski, PWN, Warszawa 1994.
- Bishop S.J., Hantusch N., I don't trust you, but why don't you trust me? *Dispute Resolution Journal*, nr 55(3) 2000.
- Bugdol M., Zaufanie jako element systemu wartości organizacyjnych, *Kwartalnik Środowisk Naukowych i Liderów Biznesu, Współczesne Zarządzanie* Nr 2, 2010.
- Covey S.R., *The seven habits of highly effective people. Restoring the character ethic.* Simon & Schuster: New York 1989.
- Feenberg A., Ten Paradoxes of Technology, *Techné* 14:1 Winter/3, 2010.
- Freenberg A. *Critical Theory of Technology*, Second Edition, Oxford University Press 2002.
- Hetmański M. (2013) *Epistemologia informacji*, Copernicus Center Press, Kraków.
- Jung C.G., *Psychological Types*, Rutledge and Kegan Paul Ltd., London, 1923.
- Kilmana R.H., Mitroff I.I., Qualitative versus Quantitative Analysis for Management Science: Different Forms for Different Psychological Types, *Interfaces*, Vol. 6, No. 2/1976.
- Kobylecka, E., O kompetencjach aksjologicznych nauczycieli polonistów, *Dydaktyka Literatury XX*, Zielona Góra 2000.
- Perzycka P., *Struktura i dynamika kompetencji informacyjnych nauczyciela w społeczeństwie sieciowym*, Wydawnictwo Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2008.
- Próchnicka M., *Człowiek – komputer*, Wyd. Uniwersytet Jagielloński, Kraków 2004.

Netografia

- Report Unii Europejskiej Survey Od Schools: ICT in Education [w:] <http://ec.europa.eu/digital-agenda/sites/digital-agenda/files/KK-31-13-401-EN-N.pdf>, z dnia 10.02.2014.